

1. Methodendiscussie en legitimatieprocessen

De discussie over de wetenschappelijke waarde van kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeksmethoden is van oude datum. Op het niveau van de klassieke sociologie zijn we gewend deze tegenstelling te symboliseren in de personen van respectievelijk Weber en Durkheim. De discussie lijkt bovendien een vrijwel permanent karakter te hebben, hoewel de toonzetting aan variatie onderhevig is. De methodenstrijd die we rond dit thema aan het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig hebben gekend, lijkt verleden tijd. Maar de structurele effecten zijn nog zeer actueel. Een studierichting als de culturele antropologie heeft haar populariteit mede te danken aan de legitimatie die aan de methodenstrijd werd ontleend of, beter geformuleerd, aan de legitimatie die in de methodenstrijd werd bevochten.

De methodenstrijd van weleer heeft plaats gemaakt voor een methodendiscussie. Men eist geen exclusiviteitsrechten meer op voor hetzij de kwantitatieve, hetzij de kwalitatieve methoden. Er is welwillende aandacht voor de complementariteit van deze methoden, hoewel dit standpunt niet uitsluit dat men tegelijkertijd een hiërarchische ordening verdedigt, en wel in beide richtingen. Enerzijds komen we het standpunt tegen dat kwalitatieve methoden worden beschouwd als een welkome aanval op kwantitatieve methoden die de eigenlijke wetenschappelijke norm zouden vertegenwoordigen. Anderzijds is vrijwel elke cultureel-antropoloog uit de jaren tachtig bereid te erkennen dat enige kwantitatieve ondersteuning van bereikte inzichten geen kwaad kan. De Jong-Gierveld behoort, zoals ook blijkt uit haar bijdrage aan deze bundel, tot de eerste categorie. Zij erkent de waarde van kwalitatieve onderzoeksmethoden als een toegangsweg tot voorlopige inzichten die mede richting geven aan de ontwikkeling van begrippen en vervolgens aan de operationalisering van deze begrippen ten behoeve van een kwantitatief onderzoek. Op deze wijze wordt voorkomen, dat het kwantitatieve onderzoek een artefact is van een academische denktraditie. Positiever geformuleerd houdt deze werkwijze min of meer een waarborg in voor de externe validiteit van het kwantitatieve onderzoek.

Deze stellingname in het debat rond kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeksmethoden is in de lange geschiedenis van het empirische onderzoek waardevol gebleken. Het is welhaast ook een klassieke stellingname, die reeds in de jaren veertig door Lazarsfeld (1944) werd gepresenteerd als poging tot verzoening in de toenmalige methodenstrijd. De methodenstrijd van de jaren dertig en veertig binnen de Amerikaanse sociologie was een begeleidingsverschijnsel van de emancipatie van de kwantitatieve sociologie, met name het surveyonderzoek, en in dat kader moeten we ook de verzoeningspoging van Lazarsfeld begrijpen (zie Easthope 1974). De methodenstrijd van de jaren zestig en zeventig had een ander karakter. Nu ging het om de emancipatie van de kwalitatieve sociologie respectievelijk de culturele antropologie. Het laat zich begrijpen dat in een dergelijke situatie de verzoeningspoging van Lazarsfeld geen erkenning vindt bij degenen die het offensief hebben geopend.

Methodenstrijd is per definitie een academische aangelegenheid. Maar anders dan de connotatie van dit begrip suggereert, is er geen sprake van vrijblijvendheid. Ideologische momenten zijn vrijwel altijd aanwezig. Door middel van de discussie probeert men structurele posities in het academische bestel te legitimeren of te ontlegitimeren, en aldus te versterken of te verzwakken. Ook wie een poging doet een objectieve balans op te maken van sterke en zwakke aspecten van deze onderzoeksmethoden, kan zich moeilijk onttrekken aan dit legitimeringseffect. Niettemin wil ik in het navolgende proberen enkele inzichten en ervaringen te formuleren die gebaseerd zijn op regelmatig contact met empirisch onderzoek. Ik wil daarbij twee aspecten nader belichten. Het eerste aspect betreft het onderscheid dat moet worden gemaakt tussen verschillende vormen van kwalitatief onderzoek. Het tweede aspect heeft betrekking op het wetenschappelijke rendement van sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

2. Vormen van kwalitatief onderzoek

Het is van belang een duidelijk onderscheid te maken tussen verschillende vormen van kwalitatief onderzoek, ook indien we ons beperken tot onderzoek waarbij sprake is van een direct contact tussen onderzoeker en informanten of respondenten. Ik ga hier dus voorbij aan de kwalitatieve inhoudsanalyse en het archiefonderzoek. In de methodologische literatuur is een zekere traditie ontstaan om het kwalitatieve onderzoek tegenover het surveyonderzoek te plaatsen. Dit kwalitatieve onderzoek wordt dan aangeduid als antropologisch onderzoek, als kwalitatief veldonderzoek, of kortweg als veldonderzoek. Van dit kwalitatieve onderzoek wordt dan gemeld dat het gebaseerd is op symbolisch-interactionistische beginselen. Deze voorstelling van zaken is aanmerkelijk te simpel, omdat geen rekening wordt gehouden met wezenlijk verschillende vormen die binnen het kwalitatieve onderzoek te onderscheiden zijn. Van grote be-

tekenis in dit verband is het onderscheid tussen enerzijds het *kwalitatieve survey* en anderzijds het *kwalitatieve veldonderzoek*.

In het kwalitatieve survey probeert de onderzoeker te achterhalen hoe een bepaalde categorie mensen hun situatie ervaart. Uiteraard moet die situatie door de onderzoeker eerst nader gespecificeerd worden, bij voorbeeld als een eenzaamheidssituatie. De respondenten worden ondervraagd over hun eenzaamheidservaring. In principe kan dit ook met de methoden die gebruikelijk zijn in het gewone survey en die samengevat kunnen worden onder het begrip 'gestandaardiseerde vragenlijst'. In het kwalitatieve survey werkt de onderzoeker echter niet met een gestandaardiseerde vragenlijst. De bedoeling is, dat de ondervraagden hun ervaringen formuleren in zelf gekozen begrippen in plaats van in begrippen die door de onderzoeker zijn gekozen. Deze tegenstelling moeten we ons echter niet te zwart-wit voorstellen. In het kwalitatieve survey speelt de onderzoeker niet alleen de rol van de passieve luisteraar, vol begrip en empathie, maar hij heeft ook een initiërende rol, hij werkt met zogenaamde sensitizing concepts, attenderende begrippen. Dit zijn begrippen die in het dagelijks spraakgebruik een brede inhoud hebben. De bedoeling is nu dat de respondenten aan dit begrip een nadere invulling geven door een reflectie op hun eigen ervaringen. De onderzoeker laat de operationalisering van het begrip dus over aan de respondenten. Hier ligt het wezenlijke onderscheid met het gewone survey. Ook in het 'gewone' survey werkt de onderzoeker met begrippen, maar deze begrippen heeft de onderzoeker zelf geoperationaliseerd alvorens de respondenten te benaderen.

Afgezien van dit elementaire onderscheid tussen een kwalitatief en een kwantitatief survey zijn voor het overige de overeenkomsten veel groter dan de verschillen. In beide vormen van surveyonderzoek moet de onderzoekspopulatie nauwkeurig worden afgebakend. Als we dit achterwege laten of onzorgvuldig doen, dan weten we later niet wat het generalisatiebereik is van ons onderzoek. In beide onderzoeksvormen moet de steekproef nauwkeurig worden getrokken, bij voorkeur op basis van aselectiviteit, waardoor het in de analysefase mogelijk wordt toevallige effecten te onderscheiden van systematische effecten. In beide vormen van onderzoek moeten de observatiegegevens gecodeerd worden ten einde ze toegankelijk te maken voor een statistische analyse.

Wat het coderen betreft is er natuurlijk wel een verschil tussen kwalitatief en kwantitatief survey. Wanneer de in het onderzoek gehanteerde begrippen vooraf zijn geoperationaliseerd door de onderzoeker, dan is het coderen een uiterst eenvoudig transformatieproces. Wanneer echter de onderzoeker heeft gewerkt met attenderende begrippen die door de respondenten zelf zijn geoperationaliseerd, dan vraagt de codering meer aandacht. In feite betekent dit een inhoudsanalyse van geregistreeerde informatie. De onderzoeker kan deze inhoudsanalyse zelf uitvoeren, maar de validiteit van de resultaten is waarschijn-

lijk hoger indien wordt gekozen voor een intersubjectieve inhoudsanalyse. Dit houdt in dat in eerste instantie door verschillende codeurs onafhankelijk van elkaar wordt gewerkt, en dat in een volgend stadium wordt getracht om daar waar de codeerresultaten niet identiek zijn door middel van een onderlinge discussie tot consensus te geraken (zie b.v. Popping 1987).

Een duidelijk voorbeeld van een kwalitatief survey vinden we in het onderzoek van Weeda (1983) naar huwelijk en echtscheiding. In de probleemstelling van het onderzoek lezen we dat zij wil achterhalen wat de ideaalbeelden zijn die de respondenten hebben omtrent de verschillende leefvormen; vervolgens hoe de ex-huwelijksrelaties gefaseerd zijn in hun ontwikkelingsproces; en ten slotte wat de motieven zijn die voor de echtscheiding worden aangevoerd. Wat de ideaalbeelden betreft, is er sprake van genuanceerde conceptualisering, waardoor het onderzoek vooraf in een bepaalde richting wordt gestuurd. Er vindt echter geen operationalisering plaats; de respondenten worden uitgenodigd hun subjectieve constructies van de werkelijkheid te formuleren. Codering en kwantificering vinden plaats na de veldwerkfase.

Het kwalitatieve survey moet duidelijk worden onderscheiden van het kwalitatieve veldonderzoek. In het kwalitatieve veldonderzoek gaat het niet om een categorie mensen die via steekproeftrekking uit een goed afgebakende populatie is verkregen. In het veldonderzoek bestuderen we niet alleen situatiedefinities zoals in het kwalitatieve survey, maar ook interacties. Daarom heeft het veldonderzoek altijd betrekking op een groep mensen, zodanig afgebakend in tijd en ruimte, dat interactie tussen hen mogelijk is. Bij deze vorm van onderzoek komen we terecht bij het symbolisch-interactionistisch perspectief. De interacties binnen de groep worden mede bestudeerd om te achterhalen op welke wijze situatiedefinities tot stand komen, die op hun beurt weer aanleiding geven tot nieuwe acties. Karakteristieke voorbeelden van deze werkwijze vinden we in het onderzoek naar relaties tussen etnische groepen op buurtniveau.

Bij deze vorm van onderzoek ligt de relatie tussen kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden geheel anders dan bij het kwalitatieve survey. In het veldonderzoek zal de kwalitatieve component dominant zijn. Dat wil niet zeggen dat in het veldonderzoek niet gekwantificeerd zou kunnen worden. Het zou zeer wenselijk zijn als veldonderzoekers een statistisch geweten zouden ontwikkelen, niet alleen om te tellen, maar ook om ruwe schattingen te maken van de kansen dat bepaalde gebeurtenissen zich voordoen. Niettemin blijft gelden dat veldonderzoekers de onderzoekssituatie niet naar hun hand kunnen en willen zetten. Daarom zullen kwalitatieve onderzoeksmethoden hier de overhand houden.

3. Stimulus, interpretatie en respons

In de voorgaande paragraaf zijn drie onderzoeksvormen de revue gepasseerd: het kwantitatieve survey, het kwalitatieve survey en het kwalitatieve veldonderzoek. Op een hoger abstractieniveau kunnen we deze drie onderzoeksvormen vergelijken op basis van de betekenis die wordt toegekend aan de onderdelen van het basisschema voor het sociaal-wetenschappelijk onderzoek: Stimulus – Interpretatie – Respons.

In het *kwantitatieve survey* ligt de nadruk in sterke mate op de componenten Stimulus en Respons. De onderzoeker verschaft de respondent een aantal stimuli en de respondent wordt geacht hierop te responderen. Natuurlijk is de onderzoeker zich er zeer wel van bewust dat de respondent geen antwoordautomaat is, en dat derhalve interpretatieprocessen een belangrijke rol spelen. In het onderzoek zelf verschijnen deze interpretatieprocessen echter slechts als waarnemingshypothesen. We zouden beter kunnen spreken van waarnemingsassumpties, omdat de hypothesen in feite niet ter discussie staan. De discussie heeft namelijk – als het goed is – reeds eerder plaatsgevonden. In het kwalitatieve vooronderzoek zijn de begrippen 'geformatteerd'. Vaak gebeurt dit op een zeer globale wijze, soms echter zeer systematisch, zoals in het hiervoor genoemde onderzoek van De Jong-Gierveld. In het eigenlijke surveyonderzoek wordt het basisschema dan gereduceerd tot de componenten Stimulus en Respons. Iedere onderzoeker is er zich wel van bewust dat dit een riskante werkwijze is.

Een van de redenen dat we in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek doorgaans zulke lage correlaties vinden tussen de variabelen, is ongetwijfeld gelegen in de grote mate van ruis die aanwezig is bij de toediening van Stimuli. Het waakzame bewustzijn van de respondent speelt de surveyonderzoeker parten. Hierop zijn verschillende reacties mogelijk. Als onderzoeker kunnen we deze waakzaamheid negeren, een slechte oplossing, maar wel de meest toegepaste. We kunnen ook trachten de respondent op een dwaalspoor te zetten, een oplossing die vooral in het experiment toepassing vindt. Een derde mogelijkheid is, dat we proberen de respondent weerloos te maken door een bombardement van schaalitems, liefst met het verzoek aan de respondent niet te veel na te denken en vooral spontaan te antwoorden.

Er is echter ook een totaal andere oplossing denkbaar, namelijk door als interviewer zeer bewust in te spelen op het waakzame besef van de respondent. De interviewer treedt dan in overleg met de respondent over het juiste antwoord. Deze werkwijze past bij het *kwalitatieve survey*. In deze onderzoeksvorm wordt de tweede component van het basisschema, de Interpretatie, niet tot een waarnemingshypothese verklaard, maar vormt hij een wezenlijk onderdeel van het eigenlijke onderzoek. Hoewel we zeker niet de illusie moeten koesteren van gegarandeerd valide onderzoeksresultaten, lijkt deze werkwijze

toch perspectieven te bieden. Voorwaarde is echter, dat aan de training van interviewers zeer bijzondere aandacht wordt besteed. Wanneer dit in onvoldoende mate gebeurt, lopen we het grote risico dat de oncontroleerbare ruis die de observatie in het kwantitatieve survey omgeeft, wordt ingeruild voor eveneens oncontroleerbare systematische foutenbronnen. Interviewerseffecten en sociale wenselijkheid spelen niet alleen rol in het gestandaardiseerde vraaggesprek, maar evenzeer in het kwalitatieve interview. Misschien zelfs in nog sterkere mate. In het kwalitatieve interview heeft immers de interviewer meer betekenis voor de respondent dan in het gestandaardiseerde vraaggesprek. Het is bepaald niet ondenkbaar, dat naarmate de interviewer als persoon meer betekenis heeft voor de respondent, deze ook meer belang heeft bij het geven van 'prettige' antwoorden. Een goede interviewerstraining biedt hier wellicht een oplossing.

In het *kwalitatieve veldonderzoek* speelt de Interpretatiecomponent een nog belangrijker rol. Zelfs in die mate, dat proponenten van deze onderzoeksmethode soms verkondigen dat zij het Stimulus-Responsschema geheel verwerpen. Deze voorstelling van zaken is echter al te simplistisch; interpretatie is alleen mogelijk als er wat te interpreteren valt, ofwel als er sprake is van stimuli. Het karakter van deze stimuli is in het veldonderzoek echter anders dan in de beide eerder genoemde onderzoeksvormen. De stimuli worden niet door de onderzoeker toegediend, maar het sociale proces waarin de informanten participeren, levert de stimuli. De onderzoeker zal trachten dit proces zo weinig mogelijk te verstoren wanneer hij de interpretatie die de informanten aan die stimuli geven registreert, en tevens hun reacties probeert te begrijpen in het licht van deze interpretaties.

4. Het wetenschappelijk rendement

Naast het zojuist genoemde onderscheid tussen de verschillende onderzoeksvormen is er een tweede aspect dat in de gebruikelijke discussies over onderzoeksmethoden enigszins onderbelicht blijft, namelijk het rendementsaspect. Het verrichten van onderzoek kost geld. De vraag naar het rendement van onderzoek is daarom gewettigd. Met deze opmerking wil ik niet vooruitlopen op de vraag naar de beleidsrelevantie van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Het gaat hier om de eenvoudige constatering dat er een verschil dient te bestaan tussen de situatie bij de aanvang van het onderzoek en na afloop van het onderzoek. Dit lijkt op het eerste gezicht een platitude, maar de werkelijkheid laat helaas zien dat dit niet zonder meer het geval is. Met name bij veel kwalitatief onderzoek laat de vraag zich stellen of de onderzoeker zelf veel heeft geleerd van het onderzoek. Misschien is het leereffect wel aanwezig, maar vaak blijkt dit niet uit het onderzoeksrapport. In hoeverre waren de inzichten die in het eindrapport werden gepubliceerd niet reeds bij de aanvang van het onderzoek aan-

wezig? Het kwantitatieve onderzoek staat in dit opzicht minder onder verdienking. Bij deze vorm van onderzoek is het immers gebruikelijk dat onderzoekers hun hypothesen vooraf formuleren, zodat we weten wat de stand van kennis was voordat werd begonnen met de materiaalverzameling. Helaas is het formuleren van hypothesen in onderzoek dat voornamelijk op kwalitatieve methoden is gebaseerd, minder gebruikelijk. Het kwalitatieve onderzoek gaat soms te zeer gebukt onder het methodologische adagium dat de onderzoeker zo onbevooroordeeld mogelijk het veld in moet gaan. Het onderzoek zou vooral inductief moeten zijn. Iedere onderzoeker weet uiteraard dat de werkelijkheid anders is; in feite neemt ook geen enkele onderzoeker het risico om zonder ideeën het veld in te gaan. De houding van de onderzoeker tegenover deze ideeën is echter enigszins ambivalent. Men zou deze ideeën niet willen missen, want het is het enige houvast in een onzekere situatie. Anderzijds zal men deze ideeën niet etaleren, want dat doet afbreuk aan het inductieve moment van het kwalitatieve onderzoek.

Ik zou er sterk voor willen pleiten dat onderzoekers, ook zij die zich voornemen kwalitatief te werk te gaan, hun voorkennis duidelijk etaleren. Onderzoek is niet primair het toepassen van een aantal technieken, kwalitatief of kwantitatief. Onderzoek is niet alleen het verrichten van nauwkeurige metingen of het empathisch begrijpen van medemensen. Onderzoek is in de eerste plaats een onderdeel van een denkproces. Dit houdt in dat de onderzoeker, alvorens het veld in te gaan, alle andere kennisbronnen mobiliseert. Het resultaat hiervan is tweeledig. In de eerste plaats bevordert dit een adequate conceptualisering van het onderzoeksprobleem. De kwantitatieve surveyonderzoekers leren onderkennen welke centrale begrippen zij moeten operationaliseren; de kwalitatieve onderzoekers komen op het spoor van de relevante attenderende begrippen waaraan zij tijdens het onderzoek een nadere invulling willen geven. Het tweede effect van het mobiliseren van reeds aanwezige kennisbronnen is, dat de onderzoeker in tamelijk precieze bewoordingen kan aangeven wat de stand van kennis is bij de start van het onderzoek. Dit kan in de vorm van hypothesen, maar wie ruime kansen wil geven aan de inductieve momenten van het onderzoek, kan ook andere vormen kiezen. Bij voorbeeld het 'dagboek' waarin de onderzoeker met zichzelf discussieert over de relatie tussen ideeën, concepten en observaties. Hoewel we zeker moeten oppassen voor wat wel wordt genoemd de 'bureaucratisering van het veldwerk', is het toch van belang dat de onderzoeker een 'record' opbouwt van de vorderingen die tijdens het onderzoek zijn bereikt en aldus in de eindrapportage kan laten zien wat het rendement is geweest van dit onderzoek.

De meeste onderzoekingen beginnen met plausibele ideeën, maar eindigen eveneens met plausibele conclusies. Onderzoekers die geen verslag bijhouden van de evolutie van hun ideeën, lopen het risico dat zij zich gevangen gaan

voelen, opgesloten binnen de cirkel van de plausibiliteit. In elk onderzoek moet de spanningsboog van het denkproces aanwezig blijven.

We vinden dit onder andere terug in het onderzoek van Van de Bunt (1985) naar de wijze van functioneren van officieren van justitie. Hij begint met het inperken van het onderzoeksterrein, het zogenaamde selecteren. In de fase van het abstraheren worden nieuwe kernbegrippen ontwikkeld. Aanvankelijk had Van de Bunt gewerkt met begrippen als 'misdadbestrijding', 'werkefficiëntie' en 'rechtmatige behandeling van verdachten' als elementen van de taakopvattingen van Officieren van Justitie. In de loop van het onderzoek bleken deze begrippen minder adequaat. Zij werden ingeruild voor nieuwe begrippen: 'de magistratuur', 'de ambtenaar' en 'de werker'. Het onderzoek kon op deze wijze een zinvolle bijdrage leveren aan de professionaliseringstheorie. Het onderzoek heeft zo een positief rendement.

Toch is er een opvallend verschil tussen dit onderzoek en het onderzoek naar eenzaamheid waar De Jong-Gierveld over rapporteert in dit nummer. Bij Van de Bunt is wel sprake van een uitvoerige en, naar ik veronderstel, kritische observatie, en eveneens van zogenaamde triangulatie, maar het zeer zware fundament dat De Jong-Gierveld heeft geconstrueerd, ontbreekt. Uiteindelijk zijn de conclusies van Van de Bunt niet via een weg van controleerbare operaties onduidelijk terug te voeren naar de observaties. Dat is ook precies de reden waarom we spreken van een kwalitatief onderzoek.

Een andere vraag is, of het voor Van de Bunt *wenselijk* zou zijn geweest om een dergelijk fundament te leggen. Vanuit een intern-wetenschappelijk perspectief zeker wél; onderzoek kan niet degelijk genoeg zijn. Maar zou deze investering in tijd, geld en moeite opwegen tegen het te bereiken resultaat? Deze vraag laat zich uiteraard ook stellen aan het eenzaamheidsonderzoek van De Jong-Gierveld. Een volgende vraag is, of het voor Van de Bunt *mogelijk* zou zijn geweest een dergelijk fundament te leggen. Ik vrees dat Officieren van Justitie hiertegen meer weerstanden zouden ontwikkelen dan eenzame mensen.

5. Slot

Op grond van het voorgaande zijn enige kritische kanttekeningen te plaatsen bij het eenzaamheidsonderzoek van De Jong-Gierveld. De aandacht die zij besteedt aan conceptualisering en operationalisering lijkt mij niet in evenwicht met de theoretische doordinking van het verschijnsel eenzaamheid zoals zich dat in onze maatschappij manifesteert. Het fundament van het onderzoek is nogal zwaar uitgevallen in verhouding tot de bovenbouw. Hierdoor wordt het rendement van het onderzoek dubieus. Vervolgens vraag ik mij af of een benadering via het kwalitatieve survey, gevolgd door een inhoudsanalyse van de verkregen antwoorden, met minder kosten niet tot wellicht minstens zo valide re-

sultaten zou hebben geleid. Ten slotte bestrijd ik de opvatting dat kwalitatieve interviews beschouwd mogen worden als een symbolisch-interactionistische benadering. De betekenisgeving die in het kwalitatieve survey wordt onderzocht, heeft in deze vorm van onderzoek namelijk geen interactionistische pendant.

De kanttekeningen die ik heb gemaakt, zijn vooral gevoed door de praktijk van het onderzoek. Aan wetenschapstheoretische beschouwingen heb ik mij in het voorgaande niet gewaagd. Ik wil hiermee niet de suggestie wekken, dat een 'anything goes'-standpunt aanvaardbaar zou zijn. Dat De Jong-Gierveld serieus aandacht besteedt aan conceptualisering en operationalisering van de centrale begrippen in haar onderzoek, valt alleen maar toe te juichen.

Geraadpleegde literatuur

- Bunt, H.G. van de, *Officieren van justitie*. Tjeenk Willink, Zwolle 1985.
 Easthope, G., *History of social research methods*. Longman, Londen 1974.
 Lazarsfeld, P.F., The controversy over detailed interviews – an offer for negotiation. *Public Opinion Quarterly*, 8, 1944, 38-40.
 Popping, R., Op zoek naar een categorieënstelsel. *Sociologische Gids*, 34, 1987, 3, 196-203.
 Weeda, I., *Van huwelijk tot echtscheiding*. Mededelingen van de vakgroepen Sociologie, L.H. Wageningen, 1983.